

Településfejlesztési koncepciók az 1950-es évek elején

Az 1940–50-es évek fordulóján — a lakosság foglalkozási szerkezetét tekintve — a magyarországi településhálózat túlnyomóan mezőgazdasági jellegű volt. Nem is lehetett másként, hiszen az 1949. évi népszámlálás adatai szerint a mezőgazdasági népesség alkotta a magyar társadalomnak csaknem a felét. Ez a kiterjedt agrártelepülés-rendszer — amelyet történetileg kialakult nagy változatosság jellemzett — az 1940-es évek végén fejlődési pályájának fordulópontjához érkezett. Az akkor megindult átalakulási folyamatot három tényező indukálta: 1. A gazdaságban és a társadalomban kibontakozott — konfliktusoktól sem mentes — általános modernizációs folyamata. 2. A mezőgazdaság komplex átalakulásának — hasonlóan konfliktusos — kezdetei (a tulajdon- és üzemi viszonyok megváltozása, a művelési szerkezet, a termelési technika átalakulása stb.). 3. Végül a településpolitika, amelynek jelentősége — az állami centralizáció rohamos erősödésének talaján — ugrásszerűen megnövekedett.

Írásomban — az 1950-es évtizedre vonatkozóan — elsősorban az utóbbival kívánok kissé részletesebben foglalkozni, mégpedig oly módon, hogy a szocialista agrárátalakulás és a településpolitika közötti kapcsolatra is valamelyest fény derüljön.

1950-ben, az első öt éves terv induló esztendejében az Országos Tervhivatalban, ill. az akkor már alája rendelt Területrendezési Intézetben — más állami főhatóságok (ÉM, BM, FM) bevonásával — lázas tervezőmunka vette kezdetét. E munkálatok nagyigényű célkitűzése Magyarország átfogó település- és területfejlesztési tervének kidolgozása volt. Az év őszére — a BME Városépítési Tanszékének bevonásával — belső, mindmáig nem csupán publikálatban, de jórészt a településtudományi szakemberek előtt is homályban maradt anyagként — elkészült a Magyarország városhálózatának fejlesztésével kapcsolatos tervezet. Nem sokkal később 1951. év elején pedig törvényerejű rendelet jelent meg a város- és községrendezésről (1951/I. tvr.). A településhálózat-fejlesztési tervnek tulajdonított politikai jelentőséget mi sem jelzi jobban, hogy a középpontjában álló városfejlesztési elképzeléseket 1951 folyamán az MDP Politikai Bizottsága tárgyalta és hagyta jóvá.

A város, illetve az egész településhálózat fejlesztésére vonatkozó korabeli döntések fontosságát — történelmi összefüggésben — egyrészt az adja, hogy végleges lezárását jelentették a népi demokratikus időszak e tárgyban folytatott vitáinak, a nyitott kérdések egyfajta, igen határozott megválaszolásával, másrészt az, hogy az ekkor kialakított településpolitikai elvek közvetlen előzményét, nyitányát jelentették azoknak a későbbi fejlesztési koncepcióknak, amelyek hozzá képest finomultak, módosultak bár, de alapeszmájukban egyértelműen rokoníthatók.

A területrendezési, településfejlesztési törekvések roppant bonyolult, sokágú előtörténetét egy rövid beszámoló kereteiben természetesen még érinteni sem lehetséges. Csupán azt látszik szükségesnek megjegyezni — összefüggésben a viták, alternatív fejlődési utak lezárásáról mondottakkal —, hogy az 1950-ben kidolgozott koncepció nem folytatása a korábbi, uralkodóan igazgatási jellegű településrendezési törekvéseknek, hanem elsősorban gazdasági szempontú, funkcionális megfontolásokból kiinduló terv. Mint ismeretes, az igazgatási területrendezés — a korábbi vármegyebeosztás jelentős mértékű racionalizálásával — még 1950 elején megtörtént.

Ha nem is tartozik szorosan az agrárfejlődés és településfejlesztés összefüggéseinek tárgykörébe, megjegyzendő, hogy a korábbi, a Nemzeti Parasztpárthoz kötődő — és 1946-ban még az MKP által is akceptált — városmegyék kialakítására törekvő területrendezési koncepció utolsó, megkésett és politikai aktualitását veszített, ám pusztá gesztusként sem lebecsülendő akkordjaként 1950-ben napvilágot látott a Magyarország városhálózata című tervezet, Bibó

István és Mattyasovszky Jenő szerkesztésében, előbbi előszavával. Ez az elsősorban igazgatási szempontú, tartalmában a kérdést döntően demokrácia-problémának tekintő — mert a város és vidék együttműködését elsősorban az ott élők „érdekszolidaritására” alapozó — javaslat nem nélkülözött gazdasági megfontolásokat sem. A városmegyék kialakításánál pl. tekintettel volt a mezőgazdasági termelés és a településfejlesztés kapcsolatára is, noha ilyen irányú javaslatokban olykor műlv érvényességű szempontokat vett figyelembe.

Az Országos Tervhivatalban készített tervezet kiindulópontja a magyarországi településrendszer elmaradottsága volt. Az ebből levont következtetéssel, a modernizáció szükségességének erőteljes hangsúlyozásával nehéz is lenne vitatkozni, hiszen időszakunk kezdetén Magyarország nem rendelkezett egy hosszabb történeti fejlődés eredményeként kiépült, polgárosult városhálózattal, és településeinek urbanizációs szintje is — nyugat-európai összehasonlításban — alacsony volt. A modernizáció általános programja tehát valós igényt fejezett ki. Ugyanakkor a terv készítői alá is becsülték az öröklött fejlettségi szintet; a sajátos fejlődési eredményeket, a magyarországi településfejlesztés hagyományait pedig nem tudták integrálni a fejlesztési elképzelésekbe.

Ennek legszemléletesebb példáját a tanyák és a tanya mezővárosok kezelése adja. A tanyákban csupán a mezőgazdaság kollektivizálásának mielőbb megszüntetendő akadályát látták, a tanyák egy része és az anyatelepülés között — Erdei Ferenc által feltárt — kétségkívül meglévő szerves kapcsolat meglétét pedig kategórikusan tagadták; nemcsak a jövőt, a kollektivizált mezőgazdaság viszonyait, hanem már a jelent illetően is: a „centrumokat körülvevő tanyavilág semmivel sem jelent többet a centrum életében, mint amennyit jelentenek a nem tanya települési szerkezetben a tájban lévő kisközségek” — hangzott el 1950-ben az állásfoglalás.

A tervezet a településfejlesztést egyértelműen az iparosítás, a nehézipari fejlesztés céljainak rendelte alá. Nemcsak abban az értelemben, hogy előnyben részesítette az ipari jellegű, vagy iparosítani kívánt településeket, hanem úgy is, hogy a településfejlesztés területéről is — a beruházások minimalizálásával — jelentős eszközöket vontak el közvetlen iparosítási célokra.

Az ipari funkció különleges fontosságának szemléletes példája, hogy 1951 folyamán I. osztályúnak minősített 72 település túlnyomó része ipari jellegű, vagy iparosítani kívánt település volt, míg a mezőgazdaság az I. osztályba sorolás fő indokaként egyetlen település — Túrkeve — esetében szerepelt.

A konkrét tervezési gyakorlatot — s ez a tervezők gyakorlatlanságával és a „tervezés mindehatóságába” vetett hittel (Erdei) egyaránt összefüggött — egyfajta utópisztikusság, továbbá — a társadalmiak rovására — a műszaki szempontok uralkodó jellege, egyfajta technokratikus szemlélet jellemezte.

A mondottak két további fontos jellegzetességre is következtetni engednek. Egyrészt arra, hogy fejlesztési szempontból a települések között nagyon erőteljes, hierarchikus sorrendet állítottak fel, a döntően mezőgazdasági jellegű, kis települések rovására. Másrészt pedig arra, hogy a mezőgazdaság településfenntartó funkciója nagymértékben leértékelődött, a tervezésben és — a kialakult közgazdasági viszonyok következtében — a gyakorlatban is.

Az alacsony lélekszámú települések (tanyák, falvak) hátrányos megkülönböztetéséhez a településpolitikai gyakorlatban az ún. osztálybesorolás szolgált eszközzel, hiszen a három kategória közül — amint egy 1951 elején, a Népgazdasági Tanács számára készített feljegyzésből megtudhatjuk — az „első 5 éves tervidőszakban csak az I. osztályba sorolt településeket (az említett 72-öt — B. Gy.) kell iparosítani.” (Egyébként azoknak a településeknek a száma, amelyekbe az I. ötéves terv során számottevő ipartelepítés történt, ennek csupán 1/3—1/4-e volt.) Ehhez képest már a II. osztályba soroltakban is főleg csak a helyi ipar fejlesztését tartották szükségesnek, abból a célból, hogy a mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő egy részét helyben kössék le. (E várakozásból az 1950-es évek elején csak kevés teljesült, mivel ez az ún. helyi ipar csak nagyon szerény mértékben fejlődött.)

A III. osztályba sorolt települések sorsa pedig még sokkal problematikusabban alakult: jelentős részüket a teljes megszüntetés veszélye fenyegette. A fejlesztési elképzelésekben ugyanis az a gondolat uralkodott, mely szerint van egy „legkisebb gazdaságos településnagyság”, amely alatt egy település már egyáltalán nem fejleszthető gazdaságosan. Ennek egyenes következménye lett, hogy 1950 nyarán úgy ítélték meg: mintegy 800 község „létfogosultsága vitatható”. Az ennél valamivel tágabb kategóriába, a „nem fejleszthető községek”-ébe pedig ugyanekkor csaknem 1300 községet soroltak — túlnyomó részük kis lélekszámú dél-dunántúli és észak-magyarországi falu volt. E településekben semmilyen új beruházáshoz hozzákezdni nem lehetett, legfeljebb a legfontosabb közintézmények felújítására, karbantartására nyílt lehetőség.

A nagyüzemi mezőgazdasági termelés megteremtése — a korabeli elképzelések szerint — jelentősen gyorsítaná a kis lélekszámú falvak megszűnését, mivel a majdan kialakuló nagyüzemek feltételezett nagysága jelentősen meghaladta volna e települések mezőgazdasági területét. Innen pedig már csak egyetlen lépés volt arra a következtetésre jutni, miszerint egy teljesen új, „a szocialista termelés érdekeinek megfelelő község-hálózat kialakítása szükséges”, távlatilag 3300-ról 2000-re redukálva a községek számát. (Baranya megyében eme új települé-

léshálózat kialakítására bizonyos kísérletek történtek is: olyan javaslat készült, amely néhány járásban 3—4 község — nem csupán igazgatási, hanem tényleges, tehát települési — összevonását tervezte. Ezeknek az új községeknek a gazdasági alapja a jövőben kialakuló mezőgazdasági nagyüzem lett volna.)

Míg tehát általában, elméletileg — s különösen a nagyobb lélekszámú településekre vonatkozóan — tagadták a mezőgazdaság központképző szerepét, a termelőszövetkezetek megszerzésétől az ún. aprófalvak esetében éppen a települések koncentrálódását várták. Ezeknek az elképzeléseknek gyakorlati hatása viszonylag gyenge volt, hiszen az új nagyüzemek gazdasági, üzemi központjait akkor kívánták megtervezni, amikor még azt sem lehetett tudni, hogy hol, mekkora területtel és taglétszámmal fognak a térszerek megalakulni.

A falvak egy részének megszüntetésére irányuló törekvések mellett — a tanyarendszer felszámolására irányuló törekvésekkel összefüggésben — új, mezőgazdasági jellegű községek kialakítását is terbe vették. A tanyaközpontosítási törekvések ugyan egyre csökkenő számban (1951-ben 76 ilyen település kialakítását tekintették időszerűnek), de ténylegesen elvezettek új, mezőgazdasági jellegű települések kialakulásához.

A mezőgazdaság — korábban sem jelentős — településfejlesztő szerepének további leértékelődése erős megrázkódtatást idézett elő az agrárvárosokban is. E városok kettős szorításba kerültek: a kialakult adó- és árrendszer, a teljesen centralizált beruházási politika következtében a gazdasági életükben hagyományosan kiemelkedő szerepet játszó mezőgazdaságnak, mint bevételi forrásnak a szerepe önmagában is jelentősen csökkent. Másrészt 1949-től olyan elosztási rendszer alakult ki Magyarországon (ennek egyik fontos állomása volt az adórendszer mélyreható reformja), amely az eszközök hallhatatlan mértékű központosítása és központi újraelosztása révén egyértelműen a nem mezőgazdasági jellegű településeknek kedvezett. És nem csupán azért, hogy az ipart, s ennek nyomán bizonyos infrastrukturális eszközöket, javakat (pl. lakást) ezekbe koncentrált, hanem úgy is, hogy a helyben képződött javak nagyobb hányadát vonta el a mezőgazdasági jellegű településekből, mint az ipariakból. (Kecskemét város vezetése már 1949-ben igen erőteljesen kifogásolta, hogy a vele azonos lélekszámú Pécsnek egységnyi mennyiség után kétannyi boradója maradt helyben.)

Az agrárvárosok meglehetősen nehezen, nagy zökkenőkkel kezdhették meg az átállást egy új fejlődési pályára. Már csak azért is, mert az iparuk fejlesztésére vonatkozó tervek kivitelezése az esetek többségében késett, hiszen ehhez nem állt rendelkezésre elegendő beruházási eszköz. Továbbá amiatt is, hogy az iparosításukra vonatkozó központi elképzelések nem vetették figyelembe a helyi adottságokat és lehetőségeket, s ezért e városok gazdasági karakterétől igen távol álló, hagyományidegen ágazatok (pl. a gépipar) fejlesztését favorizálták. Mindezt azért is indokolt felemlíteni, mert a gazdaságuk agrárjellegének meghaladását, mint a modernizáció követelményét, e városok is felismerték és szorgalmazták már 1947—1948-ban. Ezek a fejlesztési elképzelések azonban a mezőgazdasági termeléshez kötődtek volna, mennyiben elsősorban egy élelmiszeripari vertikum kiépítésére törekedtek.

A mezőgazdaság gazdasági szerepének visszaesése és az iparfejlesztés lassúsága számottevő foglalkoztatási gondokhoz is vezetett, amelyek következtében jelentős elvándorlás indult meg ezekből a településekből is. Tehát nemhogy a környező kisebb települések mezőgazdaságból felszabaduló munkaerőit nem tudták lekötni, hanem saját törzslakosságuk egy részét is elveszítették.

Az 1950-es évek elején két olyan — elsősorban a tervezés szintjén megmaradó — kísérletről van tudomásunk, amelyek a szocialista nagyüzemi mezőgazdaság és a településfejlesztés pozitív összekapcsolására törekedtek. Az egyik Túrkeve termelőszövetkezeti városhoz, tehát a szövetkezeti szektor és egy város együttes fejlesztéséhez, a másik a Hortobágyra vonatkozó „természetátalakító terv”-hez, tehát egy állami mezőgazdasági üzem és egy új település kialakításához kapcsolódik.

Túrkeven, mely az agrárpolitikai tervekben mint az első szocialista mezőgazdasági mintaváros szerepelt, az elképzelések szerint a kisparaszti gazdaságok szövetkezetbe tömörítési folyamatával párhuzamosan, de még a teljes átszervezést megelőzőleg meg kellett indulnia a város urbanisztikai átalakulásának is, hogy a szocialista mezőgazdasági város követelményeinek megfelelhessen. A város fejlesztési programjában ezért már szerepeltették a később kialakuló nagyüzemek gazdasági és adminisztratív központjait (utóbbiakat egyetlen, közös épületbe tömörítve). A városfejlesztés részeként jelentős lakásépítést is terbe vettek (amelyekből a kezdeti években csak nagyon kevés vált valóra), mégpedig részben kertes családi házakat, amelyekben bizonyos kertészkedéssel is számoltak (de állattartással alig), részben többszintes, többlakásos épületeket (főleg a nem mezőgazdasági foglalkozásúak számára). A mezőgazdaságból felszabaduló munkaerő foglalkoztatására — amely egyébként úgyszólván minden mezőgazdasági jellegű településnek nagy és egyre fokozódó gondot okozott — helyi ipar kifejlesztését tervezték. Ezek a kisebb üzemek egyben a mezőgazdasági termeléshez — mint a város gazdasági alaptevékenységéhez — is kapcsolódtak volna.

A Hortobágy fejlesztésére 1950-ben külön öt éves terv készült. Az ország akkor legnagyobb területű — 60 ezer katasztrális holdas — állami mezőgazdasági üzemének gazdasági fejlődése a tervek szerint egy új, városias jellegű település kialakulásához kellett volna vezessen; is-

mereteink szerint ez lett volna az egyetlen olyan eset, amikor a mezőgazdasági termelés hozott volna létre új, városias települést, amelyben egyébként a gazdaság központja mellett nem csak iskolák, kórház, művelődési ház és természetesen lakóépületek, hanem még szálloda is épült volna. A terv utópisztikusságára és voluntarizmusára világít rá a hozzá fűzött indoklás: „abból a pusztaságból, amely a kapitalista gazdasági rendszerben évszázadokon keresztül csak szőcskelegetőnek volt alkalmas, a szocialista tervgazdaság hatalmas, nagy terméseredményeket elérő, intenzív mezőgazdasági üzemet tud létesíteni. Ennek velejárójaként a Hortobágy egész természeti táját alapjában meg kell változtatni”. S hogy a fentiek ne tűnhesenek pusztá ironizálásnak, hozzátehetjük: 1952-ben megalakult a „Tiszántúli Természetátalakító Tervbizottság” Vas Zoltán OT elnök vezetésével, amely a nevében foglalt program megvalósítását most már nem csak a Hortobágyra, hanem a szolnoki löszhátra is, összesen 1,3 millió kh területre tervezte.

Anélkül, hogy a településfejlesztési politika alapelvei megváltoztak volna, az MDP KV 1953 júniusi ülése után bizonyos gyakorlati változtatásokra került sor a településpolitikában is. A mezőgazdaság gazdasági szerepének felértékelődése nyomán az agrárjellegű települések fejlesztése is jobban előtérbe került.

Az állami mezőgazdasági üzemek dolgozói a korábinál nagyobb arányban részesedhettek pl. az állami lakásokból, s a magánlakásépítés növekvő hiteltámogatása is hasonló irányba hatott: elsősorban a falun élő termelősövetkezeti parasztság (és mellette a bányászok) számára teremtődtek így a korábinál kedvezőbb építési lehetőségek.

1953 júniusa után ellankadtak a nagy természetátalakító tervekkel kapcsolatos felbuzdulások is, inkább a realitásokhoz közelebb álló nézetek kaptak hangot. Nem volna helyes — róttá meg pl. 1953 decemberében az OT a Földművelésügyi Minisztériumot —, ha „a régi utat követve már 1954-ben megmondaná” (mármint az FM — B. Gy.), hogy — mondjuk — 1957—58-ra mely községek kollektivizálása fog befejeződni, „mert az önkéntesség elvét a tervfeladat megadásával messzemenően megsértene”.

Ugyanakkor — összefüggésben az ipari munkalehetőségek bizonyos fokú szűkülésével — ebben az időszakban súlyosbodtak az agrárvárosok foglalkoztatási gondjai; a korábban eljáróké is, s a helyben foglalkoztatást keresőké is. Az évtized közepén az alföldi városok egyik legfeszítőbb társadalmi kérdésévé a foglalkoztatási gondok váltak.

Az 1950-es évek végén — noha a településpolitikára vonatkozó elvrendszer gyökeres megváltoztatására, újrafogalmazására nem került sor (a város-, illetve az iparfejlesztés primátuma továbbra is érvényesült) — a gyakorlatban jelentős változások mentek végbe. A településpolitika felhagyott azzal a meddőnek bizonyult kísérletezéssel, hogy a termelősövetkezetek megszervezését megelőzően megpróbálja megtervezni az új nagyüzemek központjait, telephelyeit és egyéb létesítményeit. Az 1958. decemberétől megkezdett — végső sikerre vezető — kollektivizálás során pedig nagyobb rugalmassággal szervezték a termelősövetkezeteket; nem hogy több falu számára erőltettek volna egyetlen közös téesszt, hanem fordítva: egy faluban gyakran több szövetkezetet is alapítottak.

Különös jelentősége volt annak, az időszakunk végén született politikai döntésnek, amely az iparilag elmaradottabb területek — mindenekelőtt az Alföld — iparosítását tűzte ki célul. Noha talán ebben a megközelítésben is bizonyos mértékig aláértékelték e régió fejlettségi szintjét, mind a pillanatnyi helyzet (foglalkoztatási nehézségek), mind a távlati fejlődés szempontjából (a terület sokoldalú iparosítása) nagy jelentőségű kezdeményezésnek bizonyult.

Az 1950-es évtized a magyarországi településfejlesztésben, s ezen belül az agrártelepülések fejlődése szempontjából is nagy — noha gyakorta az irányítók szándékától eltérő — változásokat hozott. A voluntarizmus jegyeit is magán viselő, nagy nekirugaszkodás — tekintve az eszközök, erőforrások példátlan mértékű koncentrációját — egyes területeken (pl. új iparvárosok kialakítása) látványos eredményekhez vezetett. Egyidejűleg gyors ütemben bontakozott ki a hagyományos, a modernizációra kétségkívül erősen rászoruló agrártelepülés-rendszer bomlási-átalakulási folyamata, ha a kezdeti időszakban és inkább a negációkban (mint a mezőgazdaság településfejlesztő, -fenntartó szerepének leértékelődése) is jutott kifejezésre.

Belényi Gyula

Források: Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) Országos Tervhivatal ir. XIX—A—16—b. 207., 238., 253., 341., 425., 480., 974., 1306. d. (1950—1956); 26. d. (1958), 30. d. (1959) és 40. d. (1961). — UMKL Területrendezési Intézet ir. XXVI—A—1. 1., 2. d. (1950—1951). — UMKL Földművelésügyi Minisztérium Kollégiumának jegyzőkönyvei és anyagai. (1950—1958.) — MSZMP KB Párttörténeti Intézetének Archivuma 276. f. P. B. 1020 (film). Javaslát az első osztályba sorolt településekre. 1951. V. 3. — Magyarország városhálózata. Budapest, 1950.

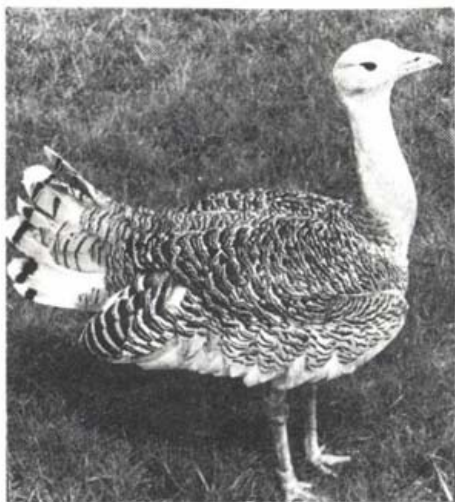
Felhasznált irodalom: A magyar népi demokrácia története, 1944—1962. Kossuth Könyvkiadó, 1978. Szerk.: *Balogh Sándor és Jakab Sándor*. 171—198. old. — *Berend T. Iván*: Fordulópont és ellentmondások az urbanizációban. Valóság, 1971/12. 10—18. old. — *Enyedi György*: Falvaink sorsa. Magvető, 1980. — *Uő.*: A településhálózat átalakulása. In: Válság és megújulás. Szerk.: Vass Henrik. Kossuth Könyvkiadó, 1982. 181—196. old. — *Erdei Ferenc*: Településpolitika, közigazgatás, urbanizáció. Akadémiai Kiadó, 1977. — *Hencz Aurél*: Területrendezési törekvések Magyarországon. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó, 1973. — *Huszár Tibor*: Falu az országban — ország a faluban. In: A szocialista átalakulás jellemzői falun című országos elméleti tanácskozás előadásai, 1982. 57—98. old. — *Orbán Sándor*: Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. In: A magyar tanyarendszer múltja. Szerk.: Pölöskei Ferenc — Szabad György. Akadémiai Kiadó, 1980. 362—399. old. — *Romány Pál*: Mezőváros, tanya, termelőszövetkezet. In: A mezőgazdaság szocialista átalakulása Magyarországon. Tudományos ülések, Túrkeve, 1981. Szerk.: Vass Henrik. Szolnok é.n. 42—51. old.

A tűzok, a magyar puszta fejedelme

Háborítatlan, ember nem járta őstermészetet napjainkban Európában már sehol sem találunk. Az erdők, tavak, rétek mind mind a legkülönbözőbb emberi hatásoknak kitétek, az erdők legnagyobb része mesterségesen telepített, de ugyancsak az emberi tevékenység hívta életre például a halastavakat is, amelyek ma számos madár és egyéb állatfaj „természetes” élőhelyei. Egyre nő azoknak a területeknek a száma, ahol a környezet arculatát egész évben az emberi munka formálja, és az ott élő állatfajoknak természetesen ehhez kell alkalmazkodniuk, ha állományukat fenn akarják tartani.

Némelyek szélsőségesen alkalmazkodtak is a megváltozott környezeti viszonyokhoz és még növelték is állományukat, mások erre képteleneknek bizonyultak és létüket ma csupán emberi segítséggel lehet biztosítani. A mezei pacsirta számára például kifejezetten kedvező volt a nagyüzemi mezőgazdaság térhódítása, de még inkább elmondható ez számos apró rágcsálóról, elsősorban a természetett növények között mindenütt gyakori, mezei pockokról. Ezzel szemben különösen a nagy testű ragadozómadarak fészkelő állománya rendkívül megfogyott és a párok

Figyelő tűzoktyúk

Dürgő tűzokkakas

száma ma legfeljebb töredéke annak, ami ugyanezen a területen a századforduló táján költött. A parlagi sas például legfeljebb 12–15 párban fészkel a középhegységekben, réti sasból még ennél is kevesebb van, ezért e fajok szigorú és gyakorlati védelme a hazai természetvédelem kiemelt feladatai közé tartozik.

Nem kevésbé indokolt és fontos azonban azoknak a fajoknak a messzemenő védelme sem, amelyek látszólag még „jól állnak”, ahol, ha csak a puszta számokat nézzük, úgy tűnik, egyelőre semmi okunk az aggodalomra. Csakhogy míg a kipusztulástól közvetlenül fenyegetett állatfajok parányira zsugorodott állományának jövője sajnos hosszú távon a legkövetkezőtessébb védelem ellenére is kétséges marad, hiszen akár egyetlen példány pusztulása is pótolhatatlan veszteséget jelent, a még jelentősebb állománnyal rendelkező fajoknál a helyzet merőben más, természetvédelmi szempontból lényegesen kedvezőbbnek mondható. Itt ugyanis megfelelő védelmi intézkedésekkel még elérhető, hogy az állományok jelenlegi mennyisége megmaradjon, sőt növekedjék, és ezzel az egyedszám csökkenésével szűkségképpen együtt járó beltenyészés és az ezt követő minőségi romlás elkerülhető legyen.

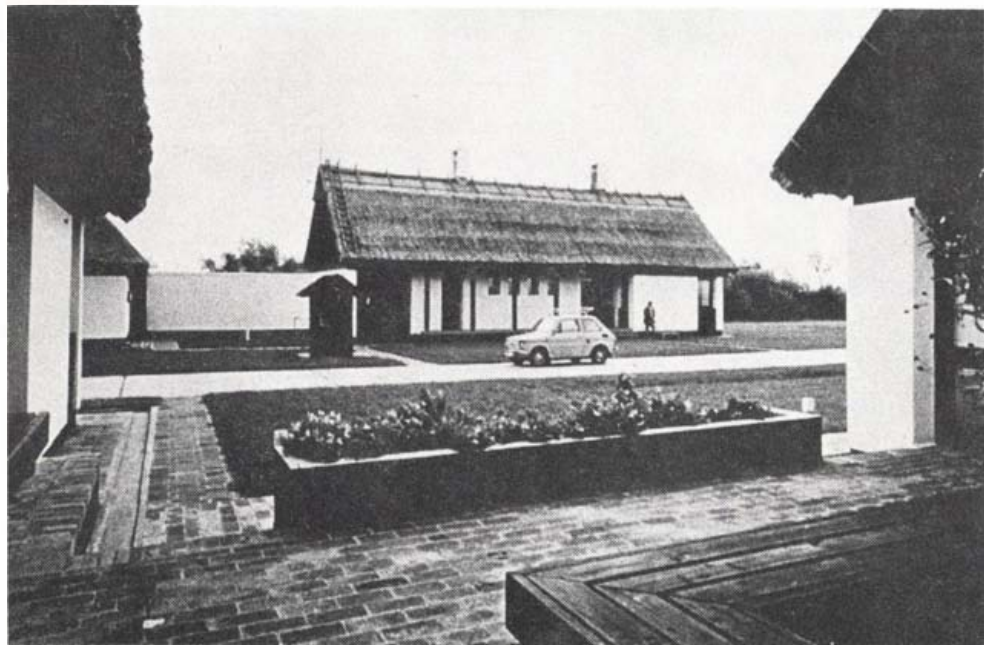
Magyarország egyik kiemelt természeti értéke, a Magyar Madártani Egyesület címermadara a tűzok. Magyar struccnak is szokták nevezni ezt a nagy testű madarat és nem is egészen ok nélkül, hiszen a tűzokfélék csoportja elsősorban a tágas afrikai sztyeppékre jellemző, és a ma ismert, mintegy 25 fajnak nagy része a fekete földrészen él.

A tűzok korábbi, lényegesen nagyobb elterjedésével szemben Európában ma már csak a középső és keleti részeken, ezenkívül Spanyolországban és Portugáliában található. Közép-Európában a legerősebb állomány kétségkívül Magyarországon él. Az időnként megismételt számlálások eredményei szerint hazánk tűzokállománya több mint 2000 példányból áll, ezek zöme a Tiszántúlon, különösen az ország délkeleti felén, Békés és részben Szolnok megyében található. Kisebb részpopulációk vannak a Duna–Tisza közén, például Apaj-puszta tágabb környékén, a Dunántúlon, egyebek között a Hanságban és Fejér megyében.

Az európai tűzokállomány közel 40% -a Magyarországon él, ez az örvendetes tény azonban egyben komoly felelősséget is jelent a hazai természetvédelem számára. Hiszen nem kisebb dologról van szó, mint a jelenlegi állomány, de mondhatnánk úgy is, a *tűzok génbank* megőrzéséről. Ez a nemzetközi szempontból is jelentős munka lehet egyik biztosítéka a faj megmentésének, a biológiai leromlás megakadályozásának nemcsak határainkon belül, de a tűzok egész európai elterjedési területén.

Hazánkban a tűzok jelenleg teljes védelmet élvez, s állománya az utóbbi időszakban örvendetes módon növekedett. De hogy milyen veszteségeket kellett és kell még ma is pótolnia, arra Sterbetz István nyomán csupán néhány adatot említek. Az 1884 és 1914 közötti

A dévaványai tűzoktelep (Bécsi László felvételei)

időszakban a Kárpát-medence területén az állami nyilvántartás számára bejelentett, lőtt tüzokok száma az évi ezer darabot is meghaladta, de hogy hány példány lett emellett vadorzók martaléka, legfeljebb találgatni tudjuk. További szomorú adat: 1935-től 1940-ig 1650 tüzokkással lett szegényebb a hazai állomány, és 1941—1961 között a magyar tüzokok kerekén 70% -a pusztult el. Ez utóbbi a jelentősebb állományoknál a következőképpen alakult: Hortobágy 97%, Békés megye 72%, Hanság 62%. Különösen az ivarérett kakasok rendszeres kilövése jelentett érzékeny veszteséget és járult hozzá az állományok fokozatos minőségi leromlásához. Sürgős szükség volt a szigorú védelmi intézkedésekre, amelyek szerencsére nem is vártak soká magukra.

Az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal 1969-ben a tüzokot teljes védelem alá helyezte, 1978-ban pedig Dévaványa közelében megkezdte munkáját a tüzokmentő telep, melynek feladata az úgynevezett kikaszált tojások, illetve az azokból kikelő csibék megmentése. A tüzoktyúkok nagy része ugyanis a mezőgazdaságilag művelt területeken rakja le tojásait és a kaszálás, valamint egyéb mezőgazdasági munkák során pusztulásra ítélt fészekaljakkal kerülnek a dévaványai telepre, ahol a csibéket kikeltetik, nagy kifutókban nevelik és végül „visszavadijtják” az igazi élőhelyükre, a környéken tanyázó szabad tüzokok közé eresztik őket. Dévaványa környékén ma már egyre gyakrabban lehet olyan tüzokokat látni, amelyek csillogó alumínium gyűrűt viselnek a csüdjükön. Az is nemegyszer előfordult már, hogy a telepen kelt, de már vad társaikkal élő példányok inséges téli időben egyszerűen berepültek régi kifutójukba, hogy egy kis póttáplálékot vegyenek magukhoz.

Az idejében foganatosított védelmi intézkedések eredményeképpen, különösen Békés megyében, ma már akár az autótúlról is egyre gyakrabban gyönyörködhetünk a hatalmas madarak látványában. A leggyakrabban az ősztől tavaszig tartó időszakban láthatunk tüzokokat, mert amint a vegetáció erőteljes fejlődésnek indul, a nagy madarak szinte eltűnnek benne és csak a vetésből figyelve kiemelkedő fejük árulja el jelenlétüket. A távoli táblán rejtve mozgó tüzokokat pedig — megfelelő gyakorlat és persze egy jó távcső nélkül — nagyon nehéz észrevenni.

A tüzok Közép-Európában állandó madár, de a költési időn kívül, különösen szigorú teleken, olykor nagyobb távolságra is elköborol. A környék állománya laza csapatokba verődik össze és egész télen át együtt maradnak. Február végén, márciusban azonban mindig felbukkannak azokon a területeken, ahol a kakasok dürrögni szoktak. A csapatok fellazulnak, a tyúkok szétszédednek, a kakasok pedig, külön az öreg és külön a fiatalabb példányok, kisebb falkában tartanak össze. Az öreg tüzokkakas kivételesen akár a 17—19 kilogramm súlyt is elérheti, gesztenyebarna nyaksávja széles, a csörtöve mellől 25—30, egyenként 15—20 cm hosszú bajuszszál mered lefelé. A tyúkok jóval kisebbek, tollazatuk a kakasokéhoz hasonló, de színeik kevésbé élénkek.

A képek és fotók segítségével oly gyakran ábrázolt tüzokdürgés kedvező időjárás esetén március végén, de többnyire csak április derekán kezdődik. A kakasok lehetőség szerint mindig megszokott dürgőhelyeiket keresik fel, rendkívül területhűek és ennek természetvédelmi szempontból is igen nagy jelentősége van. A védett területek kijelölésénél ugyanis a legfontosabb, hogy a dürgőhelyek a meghúzandó határokon belül essenek. Maga a dürgés felejtetetlen, nagyszerű látvány. A kakasok nyakukat és begyüket felfújva, fejüket hátrafektetve, szárnyaikat kifordítva és farkukkal pulykamódra sátorozva peckesen lépegetnek az alacsony fűben. A kifordított szárnyak és faroktollak fehérsége messzire ellátszik a pusztában és hívja, csalogatja a környéken bogarászó, legelésző tyúkokat. Ha valaki a távolból nézi ezt a csodálatos szertartást, olyan érzése támad, mintha óriási fehér labdák táncolnának lusta mozdulatokkal a végelethatatlannak tűnő legelő közepén.

A tüzok ma többnyire poligám, azaz egy-egy kakas háreméhez több tyúk is tartozik, de az általuk legsűrűbben lakott délkeleti ország részben az 1:1-es ivararány is előfordul. A tüzok hajdani életformája valószínűleg az egynejlőség volt, a madarak páronként éltek együtt. Az ivarérett kakasok rendszeres kilövése nyomán a biológiai leromlott állományok fokozatosan és szükségszerűen váltottak át a többnejlőségre.

A párzasi időszak befejeztével a tyúkok talajmélyedésbe, vetés közé, lucernába vagy a rét fűvébe rakják le 1—2, ritkán 3 olajzöld alapon barnásan foltozott tojásukat. Fodor Sámuel adatai szerint az 1958—1968 között talált 111 fészek, természetű növények között a következőképpen oszlott meg: pillangóstábla 35%, gabonatóbla 32%, rét és legelő 18%, kapasnövény-tábla 8%, egyéb 7%. A kakasok nem vesznek részt a fészek készítésében, a kotlás munkáját és a csibenevelés minden gondját, baját a tyúkokra bízzák. Amikor a tojók már ülnek, fokozatosan ismét csapatokba verődnek és gondatlan legényéletet élnek.

A tyúk közben szorgalmasan kotlik és úgy meghúzódik a növények védelmében, hogy még közvetlen közelről sem lehet észrevenni. Reggel és délután rövid időre elhagyja a tojásokat, hogy táplálékot vegyen magához, de alig evett valamit, nyomban siet vissza, hogy további melengesse a tojásokat. A csibék 25—28 nap alatt kelnek. Ebben közrejátszanak az időjárási tényezők, de hátráltatja a kelést, ha a tyúk zavarás miatt gyakran kénytelen hosszabb-rövidebb időre elhagyni a tojásokat.

A csibék fészekhagyók, azaz alig rázzák le magukról az utolsó tojáshéjdarabkákat, és éppen hogy csak megszáradtak, anyjuk vezetésével máris elhagyják a fészket. Egyhetes korukig a tyúk etetgeti őket, a fű között fogott apró rovarokkal, amit a csőrével nyújt feléjük, a kicsinyek azonban gyorsan elsajátítják a rovarvadászati tudományát. Hangyák és bogarak mellett már ekkor csipegetnek némi növényi táplálékot is, de apró köveket is felszedgetnek. Táplálékuk később csaknem kizárólag növényi eredetű, bár a nyári hónapokban rendszeresen fogyasztanak sáskákat és más rovarokat is. A természetett növények közül különösen kedvelik a repcét, ennek jelenléte a tűzokok lakta területen rendkívül fontos.

A kifejtett tűzoknak természetes ellensége gyakorlatilag nincs. A csibéket anyjuk bátran védelmezi és ha kell a rókával, görénnyel is szembeszáll. A tűzok egyedüli ellensége az ember, aki azonban Magyarországon szerencsére már felismerte ennek az óriás madárnak valódi értékét és mindent megtesz az állomány védelme és javítása érdekében. A magyar Alföld tűzok-állománya méltán világhírű, pusztá látványáért nyugati turisták tucatjai érkeznek hazánkba és csak rajtunk múlik, hogy e gyönyörű ősi madár a jövőben is egyik ékessége maradjon nap-sütötte legelőink végtelenjének.

Schmidt Egon

HÍREK

Tiszteletadás Csomakörösön. A világhírű magyar tudós, Körösi Csoma Sándor születésének kétszázadik évfordulójának megünneplésére alakult emlékbizottság programjához csatlakozva, a Budapesti természetbarátok túrárt szerveztek szülőfalujába, Csomakörösre.

A meghirdetett emléktúrára oly sokan jelentkeztek, hogy a túrát két részre kellett bontani. Az első csoport három autóbusszal és három személyautóval indult. Erdély fontos emlékhelyeinek megtekintése után került sor a tiszteletadásra Csomakörösön, április 15-én. A főtéren levő mellszobor körül állt fel a másfél száz zarándok. Ötperces, néma tiszteletadás után Z. Szőke Pál koszorút helyezett el a nagy tudós és világjáró emlékművéhez, majd a jelenlevők tettek le egy-egy szál virágot.

Ezután a kis Körösi Csoma Sándor emlékszóbat tekintették meg, ahol tibeti útjának útvonala, néhány cikk, könyv és kép van kiállítva. Megnézték a közeli, bekerített emlékhelyet, ahol az ott levő két hatalmas diófa talán még látta a falu nagy szülöttét. A szülőház —

sajnos — még a múlt században leégett. Szerény tábla emlékeztet a hely jelentőségére, ahová most a világ minden részéből figyelnek.

A második csoport autóbussza két héttel később indult el, hogy minden jelentkező leróghassa tiszteletét.

1984. május 11-én Szegeden, a Móra Ferenc Múzeumban összeült a **Bálint Sándor Hagyatékának** gondozására alakult kuratórium. A kuratórium tagjai: *Bálint Péter, Trogmayer Ottó, Tóth Béla, Erdélyi Zsuzsanna, Tomisa Ilona, Barna Gábor, Péter László, Szilárdy Zoltán, Hamvas István.* A kuratórium már 1982-ben megalakult, de a hatalmas hagyaték leltározási, rendezési munkái csak most tették lehetővé és szükségessé a testület összejövetelét. A kuratórium foglalkozott saját ügyrendjének kialakításával, a hagyaték kutathatóságának kérdéseivel, s Bálint Sándor születésének 80. évfordulójával kapcsolatos ünnepi megemlékezések előkészületeivel.

